

Mniejszości wyznaniowe w odrodzonej Polsce (1918–1939)

Denominational Minorities in the Reborn Poland (1918–1939)

<https://doi.org/10.14746/h.2023.4.7>

O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918–1939), red. Sabina Bober i Jacek Żurek, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin, 2018, ss. 260.

Książka *O niepodległości ekumenicznie* pod redakcją Sabiny Bober i Jacka Żurka przedstawia relacje różnych Kościołów protestanckich i prawosławnych wobec państwa polskiego. Praca – oprócz części wstępnej, w której zamieszczone zostały rozdziały Sławomira Jacka Żurka, *Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918–1939)*. (Słowo wstępne) i ks. Grzegorza Bujaka, *Państwo a Kościoły w II Rzeczypospolitej* – została podzielona na cztery części: „Ekumeniczne dzieło odbudowy państwa”, „Chrześcijaństwo różnych Kościołów dla II Rzeczypospolitej”, „Religia, mniejszości narodowe i polityka” oraz „Wielokulturowa II Rzeczypospolita”.

W pierwszej części zostały umieszczone następujące artykuły: Antoniego Mironowicza, *Prawosławie a odbudowa państwa polskiego (1918–1939)*, Jarosława Kłaczkowa, *Ewangelicy na ziemiach polskich u schyłku belle époque i w II Rzeczypospolitej* oraz ks. Zygmunta Zielińskiego, *Katolicka II Rzeczypospolita? W części drugiej: Tadeusza Stegnera, Józef Piłsudski: katolik, ewangelik, czy...? Jerzego Grzybowskiego, Arcybiskup generał brygady Sawa (Sowieci) – duszpasterz, żołnierz, obywatel* i Dariusza Gardawskiego, *Biskup Juliusz Bursche a niepodległość Polski*. W części trzeciej: Sabiny Bober, *Mniejszości narodowe w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym. Zarys problematyki*, Elżbiety Alabrudzińskiej, *Religia i polityka. Stosunek Kościołów ewangelickich do państwa*

polskiego w latach 1918–1939. Damiana Grzegorza Knutela i ks. Stanisława Nabywańca, *Rozwój prawosławia na Łemkowszczyźnie a separatystyczne tendencje wśród Łemków w okresie odzyskiwania niepodległości przez Polskę*, zaś w ostatniej części – Urszuli Pawlaczuk, *Monastery prawosławne w niepodległej Polsce, 1918–1939*, Małgorzaty Łapy, *Wielość i pluralizm – współistnienie i współpraca. Wielowyznaniowa chrześcijańska społeczność Łodzi (1918–1939)*, Aleksandra Łupienko, *Polskojęzyczni duchowni luterkańscy z „Kongresówki” wobec polskości* i Andrzeja Friszke, *W stulecie niepodległości – ewangelicy polscy*.

Wszyscy autorzy książki podkreślają, że II Rzeczpospolita była krajem wieloetnicznym i wielowyznaniowym. Sabina Bober powołując się na przeprowadzony przez GUS spis ludności z 30 września 1921 roku, podaje, że ówczesnie w Polsce mieszkało 69% Polaków, 14,3% Ukraińców, 7,8% Żydów, 3,9% Białorusinów i 3,9% Niemców. W liczbach bezwzględnych było to 17,4 mln Polaków, 3,9 mln Ukraińców, 2,8 mln Żydów, 1 mln Białorusinów, 1 mln Niemców, od 800 tys. do 1 mln Litwinów¹, 100 tys. Rosjan, 30 tys. Czechów oraz 700 tys. osób, które nie umiały określić swojej narodowości. Łącznie mniejszości narodowe liczyły 31% ogółu mieszkańców, czyli 9,7 mln mieszkańców².

Według spisu GUS przeprowadzonego dziesięć lat później w państwie polskim, etnicznych Polaków było 68,9%, Ukraińców 13,95%, Żydów 8,6%, Białorusinów 3,1%, Niemców – 2,3%, Społeczeństwo polskie podzielone było pod względem wyznaniowym: Kościół Katolicki obejmował 75% mieszkańców państwa polskiego (katolików obrządku łacińskiego było 64%, pozostali to ormianie i grekokatolicy), prawosławni – 12,1%, protestanci 2,5%, a Żydzi – 9,5%; wyznawcy innych religii nie przekraczali 2% ówczesnego społeczeństwa³.

Według ks. Grzegorza Bujaka polityka wyznaniowa przedwojennego państwa polskiego była warunkowana przez:

- rozbiorową przeszłość, gdyż w skład II Rzeczypospolitej wchodziły ziemie należące do trzech państw zaborczych, w których panowały różne przepisy karne i cywilne;
- sprzężenie przynależności narodowej z wyznaniową;
- dominującą pozycję prawosławia wśród mniejszości ukraińskiej i białoruskiej oraz luteranizmu wśród mniejszości niemieckiej;
- dominującą rolę katolicyzmu wśród większości polskiej.

Bujak w polityce wyznaniowej państwa polskiego wyróżnia:

¹ Jest to liczba zawyżona, gdyż w literaturze przedmiotu przyjmuje się, że liczba osób posługująca się językiem litewskim wynosiła 83 100 osób, zaś liczbę osób narodowości litewskiej szacuje się na 186 tys. osób. Zob. J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Czytelnik, Warszawa 1985, ss. 237 i 244.

² S. Bober, *Mniejszości narodowe w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym*, w: *O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918–1939)*, red. S. Bober, J. Żurek, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2018, s. 140.

³ Ks. Z. Zieliński, *Katolicka II Rzeczpospolita?*, w: *O niepodległości ekumenicznie...*, s. 67.

- okres rządów parlamentarnych (1919–1926),
- okres rządów obozu sanacyjnego i osobiście Józefa Piłsudskiego (1926–1935),
- okres dekompozycji obozu sanacyjnego po śmierci Marszałka (1935–1939).

W pierwszym okresie ugrupowaniem politycznym cieszącym się największym poparciem społeczeństwa polskiego była narodowa demokracja, która dążyła do prawnego zagwarantowania pozycji Kościoła katolickiego w państwie. Według wspomnianego autora:

[...] zgłaszane przez przedstawicieli prawicy propozycje konstytucyjnych rozstrzygnięć szczegółowych, takie jak wybór na urząd prezydenta zagwarantowany wyłącznie etniczemu Polakowi wyznania rzymskokatolickiego, czy dążenie do zagwarantowania wyznaniowego [...] sytemu szkolnego [...] ostatecznie w konstytucji z 1921 r. [...] nie znalazły odzwierciedlenia⁴.

W okresie rządów sanacji politykę asymilacji narodowej zastąpiono asymilacją państwową. Według Bujaka: „Te zmiany wychodziły naprzeciw nadziejom dużej części społeczeństwa, w tym mniejszości narodowych i przedstawicieli lewicy. Polityka rządów sanacyjnych szybko jednak zaczęła budzić rozczarowanie”⁵. W końcowym okresie II Rzeczypospolitej wobec fiaska lansowanej koncepcji lojalności wobec państwa rządy przejmowały i adaptowały poszczególne rozwiązania o proveniencji endeckiej.

Ewolucja polityczna II Rzeczypospolitej rzutowała na legalizację statusu prawnego poszczególnych wyznań. W dwudziestoleciu międzywojennym państwo zalegalizowało działalność Żydowskiego Związku Religijnego, Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, Muzułmańskiego Związku Religijnego, Karaimskiego Związku Religijnego, Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Bez uznania państwa działały Polski Narodowy Kościół Katolicki i Kościół Metodystyczny. Pozostałe wyznania i grupy religijne – Bujak wspomina o liczbie 41 – działały *via facti* na podstawie ustawodawstwa państw zaborczych bądź prawa o stowarzyszeniach.

Charakterystyka relacji państwa z Kościołem prawosławnym znajduje się w artykułach Antoniego Mironowicza, Damiana Knutla i ks. Stanisław Nabywańca oraz Urszuli Pawluczuk.

Mironowicz podkreśla, że w II Rzeczypospolitej nastąpiło uregulowanie pozycji prawnej Kościoła prawosławnego na podstawie dekretu Prezydenta RP z 1938 roku i ustawy z 23 czerwca 1939 roku o uregulowaniu majątków Kościoła prawosławnego. W okresie międzywojennym rozkwitał ruch monastyczny, bractwa cerkiewne i stowarzyszenia laikatu prawosławnego Studium Teologii Prawosławnej Uni-

⁴ Ks. G. Bujak, *Państwo a Kościoły w II Rzeczypospolitej, w: O niepodległości ekumenicznie...*, s. 15.

⁵ Ibidem, s. 16.

wersytetu Warszawskiego, wydawano 40 pism, w tym w języku rosyjskim. Autor przedstawia również ciemne karty w relacjach między Kościołem prawosławnym a państwem polskim. Do nich należało burzenie obiektów sakralnych, z których jedynie część symbolizowała polityczne panowanie Rosji carskiej, w której prawosławie było religią państwową. Drugi okres akcji rewindykacyjnych nastąpił w 1929 roku, kiedy to Sąd Najwyższy przerwał przedawnienie roszczeń o odzyskanie mienia utraconego w okresie zaborów. Jak stwierdza Mironowicz: „Biskupi łacińscy żądali zwrotu cerkwi, budynków parafialnych i majątków ziemskich, które należały do katolików obydwu obrządków – łacińskiego i greckokatolickiego”⁶. O ile zwrot zagrabionego przez carat mienia kościelnego – w świetle stosowanego prawa – mógł wydawać się uzasadniony, to jego praktyczna realizacja obejmująca obiekty sakralne w miejscowościach, w których katolicy nie mieszkali, oraz wybudowane przez prawosławnych po 1918 roku budzić może uzasadnione zastrzeżenia i krytykę. Akcja burzenia cerkwi przez administrację państwową prowadziła bowiem do pogorszenia relacji pomiędzy katolikami a prawosławnymi⁷ i narastających napięć pomiędzy większością polską a mniejszością ukraińską⁸.

Drugim obszarem konfliktu była polityka wschodnia Watykanu, popierająca od 1924 roku organizowanie na ziemiach polskich Kościoła katolickiego obrządku bizantyjsko-słowiańskiego, w którym niezmieniona obrzędowość prawosławna została połączona z uznaniem papieża za głowę Kościoła i dodaniem do kalendarza prawosławnego kilku świąt katolickich. Zgodnie z polityką Watykanu obrządek bizantyjsko-słowiański zastąpić miał greckokatolicki i przez to osłabić więzy działającego na wschodnich kresach Polski ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego z obrządkiem greckokatolickim.

Relacje państwa z wyznaniem protestanckimi analizowane są w artykułach Jarosława Kłaczki, Tadeusza Stegnera, Juliusza Gardawskiego, Elżbiety Alabrudzińska, Aleksandra Łupienki i Andrzeja Friszke. Stegner w swoim artykule podejmuje kwestię przynależności wyznaniowej Józefa Piłsudskiego, podsumowując w tym zakresie dotychczasowe ustalenia historiografii. Piłsudski został ochrzczony 15 grudnia 1867 roku w katolickim kościele w Sorokpolu i był wychowywany w duchu katolickim. Jednakże w latach 90. XIX wieku Piłsudski podjął działalność w Polskiej Partii Socjalistycznej i jak podkreśla Stegner: „obracał się w kręgach dość niechętnych wobec religii i udziału Kościoła w życiu społecznym oraz politycznym. Należy jednak pamiętać, że w środowisku PPS-owskim kwestie wyznaniowe podejmowano nieczęsto, a ataki na Kościół, także Rzymskokatolicki

⁶ A. Mironowicz, *Prawosławni a odbudowa państwa polskiego (1918–1939)*, w: *O niepodległości ekumenicznie...*, s. 39.

⁷ *Ibidem*, ss. 39–40.

⁸ Zob. na przykład M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, PWN, Warszawa 1989, ss. 323–377.

[...] były sporadyczne, a dotyczyły m.in. postawy poszczególnych duchownych”⁹. Szkoda, że autor wątku stosunku działaczy PPS do Kościoła i kwestii światopoglądowych szerzej nie rozwija, gdyż mogłoby to być podstawą do rekonstrukcji formacji światopoglądowej działaczy polskiego socjalizmu niepodległościowego przełomu XIX i XX wieku. Pomocne w tej kwestii mogą być na przykład wspomnienia Leona Wasilewskiego, syna... organisty kościelnego i jednocześnie jednego z najbliższych współpracowników Piłsudskiego. Wasilewski podkreśla, że jego rodzice byli ludźmi wierzącymi, a ojciec wyraźnie oddzielał przynależność wyznaniową od przynależności narodowej, co wówczas na kresach było rzadkością. Z jednej strony ojciec Wasilewskiego często prowadził dysputy teologiczne, udowadniając wyższość wyznania katolickiego nad prawosławnym, a z drugiej – był skłócony z proboszczem parafii, który był jego pracodawcą.

Wychowany w duchu katolicyzmu Leon przyznaje, że „przekonanie o jedynie zbawczym katolicyzmie miałem wkorzenione tak silnie, że [...] nie spałem dwie noce ze zmartwienia, kiedy się dowiedział, że Rej z Nagłowic był protestantem, a więc skazanym na wieczne męki piekielne, pomimo swych zasług dla Polski”¹⁰. W okresie dojrzewania – odtwarza swoje życie duchowe Wasilewski: „moja wiara jakoś zupełnie nieznacznie zaczęła topnieć, tak, że nawet nie umiałbym powiedzieć ściśle, kiedy i pod jakimi wpływami się z nią rozstałem. Najwidoczniej wrodzony racjonalizm i brak wszelkiego pociągu do mistycyzmu dokonał zupełnie bezboleśnie tego przewrotu w bardzo wczesnym wieku”¹¹.

Można postawić hipotezę, że w przypadku Piłsudskiego proces zobojętnienia w kwestiach wiary wyprzedzał formalną zmianę wyznania. Piłsudski zamierzał pojąć za żonę Marię Juszkiewicz, która nie dość, że była rozwódką, to była jeszcze wyznania ewangeliczno-augsburskiego. Piłsudski przeszedł z wyznania rzymskokatolickiego na ewangelicko-augsburskie w zborze ewangelickim w Łomży 24 maja 1899 roku, a 15 lipca tego samego roku wziął ślub z Marią Juszkiewicz. Małżeństwo Piłsudskich rozpadło się, lecz Komendant nadal formalnie pozostawał członkiem kościoła ewangelicko-augsburskiego. Ponownej konwersji Piłsudski dokonał 27 lutego 1916 roku w Karasinie w trakcie ciężkiej choroby podczas działań wojennych na Wołyniu. Jak podkreśla Stegner „Na życzenie Piłsudskiego akt ten został zapisany w pamiętniku kapelana, a nie w oficjalnej księdze Brygady, a świadkowie poproszeni przez Marszałka o zachowanie tajemnicy”¹². Spowodowało to, że po zamachu majowym kwestia przynależności wyznaniowej Marszałka

⁹ T. Stegner, *Katolik, ewangelik czy...? Józef Piłsudski wobec kwestii wyznaniowych*, w: *O niepodległości ekumenicznie...*, s. 77.

¹⁰ L. Wasilewski, *Wspomnienia 1870–1904 (1914)*, w: L. Wasilewski, *Wspomnienia 1870–1904 (1914), Fragmenty dziennika 1916–1926, Diariusz podróży po kresach 1927*. Wstęp i opracowanie J. Dufurat, P. Cichoracki, LTW, Łomianki 2014, s. 32.

¹¹ *Ibidem*, ss. 32–33.

¹² *Ibidem*, s. 80.

była niejasna nawet dla jego najbliższych współpracowników, a sam Marszałek utrzymywał kontakty osobiste z wieloma polskimi ewangelikami.

W 1921 roku na ziemiach państwa polskiego mieszkało 1 062 216 ewangelików, co stanowiło ok. 3,9% ogółu ludności. Dziesięć lat później do kościołów ewangelickich należało 851 973 osób, co stanowiło 2,5% ogółu ludności. Ten spadek wyznawców protestantyzmu spowodowany był migracją tych protestantów pochodzenia niemieckiego z ziem byłego zaboru pruskiego, którzy nie mogąc pogodzić się z utratą uprzywilejowanego statusu wyjeżdżali z Polski do Niemiec. W realiach politycznych II Rzeczypospolitej i podziału społeczeństwa polskiego na zwolenników albo endecji, albo sanacji, polscy ewangelicy na ogół wspierali obóz sanacyjny głosując bądź nawet kandydując do sejmu czy senatu z Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem oraz pełnili stanowiska ważne urzędnicze i ministerialne. Przykładowo, w latach 1929–1931 ministrem wyznań religijnych i oświecenia publicznego był Sławomir Czerwiński należący do kościoła ewangelicko-reformowanego. Warto dodać, że w 1920 r. powstał Wydział Teologii Ewangelickiej na Uniwersytecie Warszawskim, którego pierwszym dziekanem został ks. prof. Edmund Bursche, przyrodni brat bp. Juliusza Bursche.

Poczynione zastrzeżenie „na ogół” jest ważne, gdyż środowiska ewangelickie stanowiąc mniejszość w społeczeństwie polskim były podzielone narodowościowo. W II Rzeczypospolitej działało siedem kościołów ewangelickich: Kościół Ewangelicko-Augsburski, Ewangelicki Kościół Unijny, Ewangelicki Kościół Unijny na Polskim Górnym Śląsku, Ewangelicki Kościół Augsburskiego i Helweckiego wyznania w Małopolsce, Kościół Ewangelicko-Luterański (staroluterański), Kościół Ewangelicko-Reformowany (tzw. Jednota Warszawska) i Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany (tzw. Jednota Wileńska). Podziały te – jak dowodzi Jarosław Kłaczek – wynikały z dziedzictwa zaborów, gdyż wymienione kościoły należały do związków krajowych w poszczególnych państwach zaborczych, a po powstaniu państwa polskiego nie wykazywały z różnych względów chęci do instytucjonalnej integracji.

O tym, że proces integracji ewangelickich denominacji był niełatwy przekonuje studium Elżbiety Alabrudzińskiej. Kościół Ewangelicko-Unijny składający się w większości z ludności niemieckiej i działający na terenie Wielkopolski i Pomorza ignorował powstanie państwa polskiego. Władze kościoła protestowały przeciwko przyłączeniu Wielkopolski i Pomorza do Polski, były przeciwne przeprowadzeniu plebiscytów na Warmii i Mazurach. Po podpisaniu Traktatu Wersalskiego poznański konsystorz Kościoła Ewangelicko-Unijnego dążył do zachowania jedności organizacyjnej z działającą na terenie Niemiec swoją macierzystą denominacją, która była podporządkowana władzom państwowym. Według Alabrudzińskiej:

Konsekwentne stanowisko Kościoła Ewangelicko-Unijnego (w Wielkopolsce i na Pomorzu) nieuznające granicy państwowej za obowiązującą w sprawach kościelnych stanowiło sprawę bezprecedensową, uwarunkowaną czynnikami politycznymi, a nie

wyznaniowymi i organizacyjnymi. Pokazywało, że Kościół ten nie chciał zaakceptować porządku wersalskiego, odmawiał państwu polskiemu prawa do decydowania o podstawowych zasadach życia wyznaniowego i żądał dla siebie szczególnej pozycji¹³.

Dodać trzeba, że nie wszystkie ewangelickie związki wyznaniowe, w których mniejszość niemiecka stanowiła większość, zajmowały tak wrogie stanowisko wobec państwa polskiego.

W wielu rozdziałach książki przywoływana jest postawa i poglądy biskupa Juliusza Bursche. Warto dodać, że poprzez swoją propolską politykę kościelną Bursche naraził się państwu niemieckiemu, które wykorzystywało kwestie wyznaniowe w polityce zagranicznej, oskarżając Polskę o dyskryminację mniejszości religijnych. Za wierność Polsce Bursche zapłacił najwyższą cenę. Po agresji Niemiec na Polskę w 1939 roku został aresztowany. Przetrzymany w trudnych warunkach w więzieniu Gestapo w Moabicie, zmarł 20 lutego 1942 roku. Zgodnie z zapowiedzią Himmlera, który w Pawiaku na aktach Edmunda Bursche, brata Juliusza, napisał „Te rodzinę trzeba wytepić”, w niemieckich obozach koncentracyjnych zginęło dwóch jego braci – wspomniany już Edmund oraz Alfred, a syn Stefan został rozstrzelany przez Gestapo w lutym 1940 roku¹⁴ Juliusz Gardawski, opierając się na ustaleniach Tadeusza Wegenera, podkreśla, że 14 osób spośród najbliższej rodziny Burschego było represjonowanych przez aparat państwowy III Rzeszy Niemieckiej¹⁵.

Warto w tym miejscu przywołać – omawianą w książce przez Jerzego Grzybowskiego – postać arcybiskupa Sawy (Jerzy Sowietow), który choć z pochodzenia był Rosjaninem, to pozostawał lojalny wobec państwa polskiego i rządu na emigracji nawet po 1945 roku¹⁶. Jerzy Sowietow urodził się w 1898 roku w Petersburgu. W okresie rewolucji bolszewickiej w Rosji brał udział w działaniach wojennych po stronie białych, otrzymując stopień oficerski. Po zakończeniu wojny domowej w Rosji udał się do Turcji, a następnie do Serbii, gdzie w 1924 roku złożył śluby zakonne. W 1926 roku przybył do Polski, angażując się w pracę edukacyjną i wy-

¹³ E. Alabrudzińska, *Religia i polityka. Stosunek Kościołów ewangelickich do państwa polskiego w latach 1918–1939*, w: *O niepodległości ekumenicznie...*, s. 153.

¹⁴ Problematyka martyrologii duchowieństwa mniejszościowych wyznań chrześcijańskich w okresie II wojny światowej w popularny sposób została przybliżona w: J.E. Wilczur, *Kapitulacji nie było. Historia dotąd przemilczana... Z dziejów mniejszościowych kościołów chrześcijańskich pod okupacją niemiecką*, CB Agencja Wydawnicza, Warszawa 1999. Zob. również: J. Sziling, *Martyrologia polskiego duchowieństwa ewangelickiego w latach 1939–1945*, w: *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, red. J. Kłaczek, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009, ss. 99–109.

¹⁵ J. Gardawski, *Biskup Juliusz Bursche a niepodległość Polski*, w: *O niepodległości ekumenicznie...*, s. 132. Zob. również: J. Kłaczek, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1981–1939*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2017, ss. 246–271.

¹⁶ J. Grzybowski, *Arcybiskup generał brygady Sawa (Sowietow) – duszpasterz, żołnierz, obywatel*, w: *O niepodległości ekumenicznie...*, ss. 89–111.

dawniczą. Po agresji Armii Czerwonej 17 września 1939 roku Sawa jako zdecydowany antykomunista przedostał się na Litwę, a potem do Rumunii. W okresie II wojny światowej współpracował z rządem RP na uchodźstwie, reprezentując polskie stanowisko w środowiskach prawosławnych. 5 listopada 1943 roku został biskupem wojskowym połowym Wojska Polskiego. Ponieważ był przeciwnikiem postanowień konferencji jałtańskiej, pozostał na emigracji, organizując środowiska emigracyjne składające się z Ukraińców, Białorusinów, Gruzinów i Polaków. Zmarł 21 maja 1951 roku.

Reasumując, warto podkreślić, że wśród autorów poszczególnych rozdziałów książki są badacze specjalizujący się od lat historią mniejszości wyznaniowych, głównie protestantyzmu i prawosławia na ziemiach polskich. Zebrane w książce artykuły nie stanowią – jak to niekiedy bywa – zbioru przypadkowych artykułów połączonych wspólnym tytułem, lecz tworzą pewną całość. Nie oznacza to jednak, że nie można wskazać na pewne elementy krytyczne. Przede wszystkim dane statystyczne obrazujące zróżnicowanie narodowościowe i wyznaniowe społeczeństwa II Rzeczypospolitej rozproszone są w kilku rozdziałach. Ułatwieniem dla czytelnika byłyby ich całościowa prezentacja w jednym ze wstępnych rozdziałów książki.

W omawianej książce pominięto relacje władz państwowych z takimi kościołami i wyznaniem chrześcijańskimi, jak Polski Narodowy Kościół Katolicki, Kościół Baptystyczny, Zielonoświątkowy, Adwentystyczny czy parachrześcijańskimi, jak Świadkowie Jehowy. Ponadto eksploracją historiograficzną winna być objęta polityka wyznaniowa państwa wobec religii niechrześcijańskich, głównie muzułmańska i judaistyczna (choć dane o tej ostatniej mniejszości są rozproszone w różnych rozdziałach książki). Osobnym zagadnieniem jest zbadanie związków cerkwi greckokatolickiej z nacjonalizmem ukraińskim. W tym kontekście obok bp Andrzeja Szeptyckiego wspierającego ukraiński ruch narodowy warta uwzględnienia jest działalność i aktywność intelektualna bp Grzegorza Chomyszyna, krytykującego skrajne przejawy nacjonalizmu wśród mniejszości ukraińskiej¹⁷. Pomimo tych zastrzeżeń książka *O niepodległości ekumenicznie* stanowi ciekawe i przystępnie napisane studium przedstawiające wiele nieznanych, lecz interesujących epizodów z historii mniejszości wyznaniowych w II Rzeczypospolitej.

¹⁷ Zob. na przykład najnowsze opracowania: J. Karbarz-Wilińska, *Działalność biskupa stanisławowskiego Grzegorza Chomyszyna w latach dwóch wojen światowych. Analiza porównawcza*, „Dzieje Najnowsze” 2021, nr 4, ss. 85–104; J. Karbarz-Wilińska, *Dęby i burzany. Ukraińskie organizacje i partie związane z biskupem stanisławowskim Grzegorzem Chomyszynem (1925–1939)*, Instytut Pamięci Narodowej, Gdańsk–Warszawa 2020 zrecenzowana przez: R. Kolano, „Kwartalnik Historyczny” 2021, nr 3, ss. 851–858 oraz ks. A. Kubasik, *Eklezjologia polityczna metropolity Andrzeja Szeptyckiego. Cerkiew greckokatolicka fundamentem niezawisłej Ukrainy*, Wydawnictwo Bł. Jakuba Strzeмиę Archidiecezji Lwowskiej, Lwów–Kraków 2016 i jej recenzję: P. Sołga, *Arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego wizja niepodległej Ukrainy*, „Dzieje Najnowsze” 2021, nr 4, ss. 267–277.

Literatura

- Alabrudzińska E., *Religia i polityka. Stosunek Kościołów ewangelickich do państwa polskiego w latach 1918–1939*, w: *O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918–1939)*, red. S. Bober, J. Żurek, Lublin 2018.
- Bober S., *Mniejszości narodowe w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym*, w: *O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918–1939)*, red. S. Bober, J. Żurek, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2018.
- Bujak G., *Państwo a Kościoły w II Rzeczypospolitej*, w: *O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918–1939)*, red. S. Bober, J. Żurek, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2018.
- Gardawski J., *Biskup Juliusz Bursche a niepodległość Polski*, w: *O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918–1939)*, red. S. Bober, J. Żurek, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2018.
- Grzybowski J., *Arcybiskup generał brygady Sawa (Sowieci) – duszpasterz, żołnierz, obywatel*, w: *O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918–1939)*, red. S. Bober, J. Żurek, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2018.
- Karbarz-Wilińska J., *Dęby i burzany. Ukraińskie organizacje i partie związane z biskupem stanisławowskim Grzegorzem Chomyszynem (1925–1939)*, Instytut Pamięci Narodowej, Gdańsk–Warszawa 2020
- Karbarz-Wilińska J., *Działalność biskupa stanisławowskiego Grzegorza Chomyszyna w latach dwóch wojen światowych. Analiza porównawcza*, „Dzieje Najnowsze” 2021, nr 4.
- Kłaczek J., *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1918–1939*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2017.
- Kolano R., rec. z: J. Karbarz-Wilińska, *Dęby i burzany*. „Kwartalnik Historyczny” 2021, nr 3.
- Kubasik A., ks. *Eklezjologia polityczna metropolity Andrzeja Szeptyckiego. Cerkiew greckokatolicka fundamentem niezawisłej Ukrainy*, Wydawnictwo Bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej, Lwów–Kraków 2016.
- Mironowicz A., *Prawosławni a odbudowa państwa polskiego (1918–1939)*, w: *O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918–1939)*, red. S. Bober, J. Żurek, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2018.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, PWN, Warszawa 1989.
- Sołga P., *Arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego wizja niepodległej Ukrainy*, „Dzieje Najnowsze” 2021, nr 4.
- Stegner T., *Katolik, ewangelik czy...? Józef Piłsudski wobec kwestii wyznaniowych*, w: *O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918–1939)*, red. S. Bober, J. Żurek, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2018.
- Sziling J., *Martyrologia polskiego duchowieństwa ewangelickiego w latach 1939–1945*, w: *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, red. J. Kłaczek, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009.
- Tomaszewski J., *Rzeczpospolita wielu narodów*, Czytelnik, Warszawa 1985.
- Wasilewski L., *Wspomnienia 1870–1904 (1914), Fragmenty dziennika 1916–1926, Diariusz podróży po kresach 1927*, Wstęp i opracowanie J. Dufurat, P. Cichoracki, LTW, Łomianki 2014.

Wilczur J.E., *Kapitulacji nie było. Historia dotąd przemilczana... Z dziejów mniejszościowych kościołów chrześcijańskich pod okupacją niemiecką*, CB Agencja Wydawnicza Warszawa 1999.

Zieliński Z., *Katolicka II Rzeczpospolita?*, w: *O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczpospolitej (1918–1939)*, red. S. Bober, J. Żurek, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2018.

Krzysztof Brzechczyn

Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu
Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Poznaniu
e-mail: brzech@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-8789-5641>